

**Eurasian Conference on
Language & Social Sciences**

June 27 - 29, 2018 ☰ **Antalya, Turkey**

ECSS 2018

proceeding book

Eurasian Conference on
Language & Social Sciences

June 27 - 29, 2018

Antalya, Turkey

Tam metin bildiriler kitabı içeriğinin
tüm sorumluluğu yazarlarına aittir.

*The contents of this Proceeding Book
are solely those of the authors.*

© All rights reserved.

E-printed in September 2018

e-ISBN 978-605-9622-29-5

No part of this book may be reprinted or reproduced
or utilized in any form or by any electronic, mechanical
or any other means, now known or hereafter invented,
including photocopying and recording, or in any form
of information storage or retrieval systems, without
permission from the publishers.

Web: <http://www.eclss.org>

Contact: contacts@eclss.org

ECLSS 2018

3rd Eurasian Conference on Language and Social Sciences

CRYSTAL PARAISO VERDE RESORT & SPA

Bogazkent, Belek, ANTALYA, TURKEY

June 27 – 29, 2018

ORGANIZING COMMITTEE

Maija BURIMA, Ph. D., LATVIA [Chair]

Hasan KARACAN, Ph.D., TURKEY [Co-Chair]

Eva EPPLER, Ph. D., UK

Kalbike Omirbaikyzy ESENOVA, Ph. D., KAZAKHSTAN

Nadejda AÇAN, Ph. D., RUSSIA

Beata BOROWSKA-BESZTA, Ph. D., POLAND

ECLSS 2018

3rd Eurasian Conference on Language and Social Sciences

CRYSTAL PARAISO VERDE RESORT & SPA

Bogazkent, Belek, ANTALYA, TURKEY

June 27 – 29, 2018

SCIENTIFIC COMMITTEE

Prof. Dr. Mark SZYMANSKI
Pacific University, USA

Prof. Dr. Maija BURIMA
Daugavpils University, LATVIA

Prof. Dr. Giuli ALASANIA
University of Georgia, GEORGIA

Prof. Dr. Baltabay ABDIGAZIEV
Kazakh National Pedagogical University named after Abai Kunanbayev, KAZAKHSTAN

Prof. Dr. Janalik BALTABAEVA
Kazakh National Pedagogical University named after Abai Kunanbayev, KAZAKHSTAN

Prof. Dr. Georgi GAGANIDZE
Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, GEORGIA

Prof. Dr. Vadim KUZMIN
Ural Federal University, RUSSIA

Prof. Dr. Sema ETIKAN
Ahi Evran University, TURKEY

Prof. Dr. Kalbike Omirbaikyzy ESSENOVA
Kazakh National Pedagogical University named after Abai Kunanbayev, KAZAKHSTAN

Prof. Dr. Olga Nosova VALENTYNOVNA
Kharkiv National University, UKRAINE

Prof. Dr. Abdullah KIZILCIK
Istanbul University, TURKEY

Assoc. Prof. Dr. Nadejda AÇAN
Ural Federal University, RUSSIA

Assoc. Prof. Dr. Eva EPPLER
University of Roehampton, UK

Assoc. Prof. Dr. Semiha ŞAHİN
Dokuz Eylül University, TURKEY

Assoc. Prof. Dr. Sholpan Myrzakasymovna SHUINSHINA
Institute of Secondary Education Altynsarin National Academy, KAZAKHSTAN

Assoc. Prof. Dr. Giovanni BORRIELLO
Università degli Studi della Toscana / ITALY

Assoc. Prof. Dr. Zaharah HUSSIN
University of Malaya, MALAYSIA

Assoc. Prof. Dr. Rıza SAM
Uludag University, TURKEY

Assoc. Prof. Dr. Nagima Abzelbekovna ILIYASOVA
Kazakh National Pedagogical University named after Abai Kunanbayev, KAZAKHSTAN

Assoc. Prof. Dr. Raygul RAHMETOVA
Kazakh National Pedagogical University named after Abai Kunanbayev, KAZAKHSTAN

Assoc. Prof. Dr. Gulnur SMAGULOVA
Kazakh National Pedagogical University named after Abai Kunanbayev, KAZAKHSTAN

Assoc. Prof. Dr. Beata BOROWSKA-BESZTA
Nicolaus Copernicus University, Toruń, POLAND

Assoc. Prof. Dr. Hajjah Jariah Mohd JAN
University of Malaya, MALAYSIA

Assoc. Prof. Dr. Tornike SHURGULAIA
Georgian National University, GEORGIA

Assoc. Prof. Dr. Mashitoh MAHAMOOD
University of Malaya, MALAYSIA

Assoc. Prof. Dr. Raihanah Binti Hj AZAHARI
University of Malaya, MALAYSIA

Assist. Prof. Dr. Rouslan JALIL
University of Kentucky, USA

Assoc. Prof. Dr. Muhammet ÖZDEMİR
Katip Celebi University, TURKEY

Assist. Prof. Dr. Nurhodja Akbulaev
Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi, AZERBAIJAN

Assist. Prof. Dr. Serkan TÜRKOĞLU
Gaziosmanpaşa University, TURKEY

Assist. Prof. Dr. Ercüment YILDIRIM
Kahramanmaraş Sutcu Imam University, TURKEY

Assist. Prof. Dr. Nino CHIABRISHVILI
Ilia State University, GEORGIA

Assist. Prof. Dr. Yusuf Ziyaettin TURAN
Uşak University, TURKEY

Assist. Prof. Dr. Ekin KAYNAK ILTAR
Akdeniz University, TURKEY

Dr. Katya DUNAJEVA
Eotvos Lorand University, HUNGARY

Dr. Marta R. JABŁOŃSKA
University of Lodz, POLAND

Dr. Mani Man Singh RAJBHANDARI
University of Johannesburg, Republic of SOUTH AFRICA

Dr. Alessandro PORROVECCHIO
Université du littoral Côte d'Opale, FRANCE

Dr. Rina Manuela CONTINI
Università degli Studi G. d'Annunzio Chieti e Pescara, ITALY

Dr. Paige WILLIAMS
University of Melbourne, AUSTRALIA

Dr. Wilkinson Daniel Wong GONZALES
National University of Singapore, SINGAPORE

Dr. Marek LUKÁČ
University of Presov, SLOVAKIA

Dr. Ljiljana Kaliterna LIPOVČAN
Institute of Social Sciences Ivo Pilar, CROATIA

Dr. Bruno SURDEL
Renmin University, Beijing, CHINA

Dr. Salma HALIOUI
Brandenburgische Technische Universität Cottbus, GERMANY

Dr. Anantha Raj A. AROKIASAMY
Quest International University Perak (QIUP), MALAYSIA

Kardo Karim Rached MOHAMMAD
University of Human Development, IRAQ

Dr. Lazlo MARACZ
Universiteit van Amsterdam, The NETHERLANDS

Dr. Faizal AYOB
Victoria University, AUSTRALIA

Dr. Cosmin Tudor CIOCAN
Ovidius University Constanta, ROMANIA

Dr. Almaz Rafisovich GAPSALAMOV
Kazan Federal University, RUSSIA

Dr. Tahir ISLAM
The University of Science and Technology, CHINA

CONTENTS

Саадабадский пакт 1937 г.: как пример региональной политической интеграции в период между двумя мировыми войнами	1
	Vadim A. KUZMIN, RUSSIA
Degradation of address etiquette norms	5
	Koblanova A.Zhanalik, KAZAKHSTAN
Research Institutional Controls for Providing the Sustainability of Hospitals in Rotary Capital Operation Status	16
	Buket DOĞRUER, Mahmut DEMİRBAŞ, TURKEY
Ergenlerde İnternet Bağımlılığı: Depresyon ve Yalnızlığın Rolü	31
	Özge AYAZSEVEN, Fulya CENKSEVEN ÖNDER, TURKEY
Platon'da Bilgi: Theaitetos ve Devlet	49
	Ufuk ÖZEN BAYKENT, TURKEY
Yabancılar Türkçe Öğretiminde Kültür Aktarımının Önemi	60
	Fatih YILMAZ, TURKEY
Роль языка в процессе перевода	68
	Umida KARİMOVA, Sultonova SAYYORA, UZBEKISTAN
Activities for the use of Films in Teaching Foreign Languages	74
	Fatih YILMAZ, Ayhan DİRİL, TURKEY
Similarities and Differences of Proverbs in Kazakh, Turkish and English Languages	81
	Shynar AUYELBEKOVA, KAZAKHSTAN
Nakit Akış Oranları Temelinde Nakit Akış Tablosunun Finansal Analizi: Otomotiv Sektöründe Bir Uygulama	87
	Kadir TUTKAVUL, TURKEY
The Air Transportation and Performance Based Logistics: The Analysis of the Last Twenty Years	119
	Ramazan ERTURGUT, Artuğ Eren COŞKUN, Mustafa Özer ALPAR, TURKEY
Grek Mitolojisi Bağlamında Mit-Ritüel İlişkisi	125
	Ahmet GÖZLÜ, TURKEY
Internal motivation and organizational commitment at educational institution employees	135
	Ortenca KOTHERJA, Marsela KOTHERJA, ALBANIA
Internal Concepts of Speech Areas & What It Means For People to Speak Differently	148
	Eva EPPLER, UK
Көне түркі жазба ескерткіштері тілінің морфологиялық ерекшеіктері	160
	BALTABAEVA Zhanalik K., KAZAKHSTAN

Analysis of Metaphoric Perceptions Stated By Prospective School Counselors Regarding Importance of Career Ethics For Counseling Profession	166
Süleyman BALCI, TURKEY	
Considerations on the ‘Scandal’ Series in a Massified Society with Continuously Increasing Joyful Robots	175
Rıza SAM, TURKEY	
Şeyh Senusi’nin Milli Mücadele Dönemi’nde Anadolu’daki Güzergâhı ve Kronolojisi	189
Nagehan ELEMANA, TURKEY	
Avrupalı Türk-Müslüman Azınlığa Ait Gençlerde Ahlaki Olgunluk ve Dindarlık: Avusturya Örneği	204
Nurten KIMTER, TURKEY	
İktisadi ve İdari Bilimler Fakülteleri İçin Ekonomi Laboratuvarı	225
Şakir İŞLEYEN, Yener ALTUN, Yıldırım DEMİR, TURKEY	
Problemlerli İnternet Kullanan Ergenlerin Ailelerine Verilen Eğitim Çalışması Konusundaki Görüşlerinin İncelenmesi	231
Özge AYZASEVEN, Fulya CENKSEVEN ÖNDER, TURKEY	
Yükseköğretimde Stajın Önemi, Sorunlar ve Çözüm Önerileri: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Örneği	237
Şakir İŞLEYEN, Yener ALTUN, Yıldırım DEMİR, TURKEY	
Godwin Yasasında Çevrimiçi Tartışmaların Freni: Kültürel Bilinçdişi ve Tabular	244
Burcu KAYA ERDEM, Elif KARAKOÇ, TURKEY	
Sosyal Medya Reklamlarının Satınalma Davranışları Üzerindeki Etkilerinin İncelenmesi	258
Yusuf ARSLAN, Emre YILDIRIM, TURKEY	
İş Yerinde Siber Zorbalığın Mental İyi Oluş Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi	263
Aysun KANBUR, Engin KANBUR, TURKEY	
Kırgızistan Cumhuriyeti’nin Çarlık Rusya Hakimiyetine Girişinden Günümüze Kadarki Sosyal ve Ekonomik Yapısı	274
Remzi BULUT, TURKEY	
Çağdaş Sanatçılar Üzerinden Güncellenen Bazı Eski Resmetme Teknik ve Materyalleri-Münhasır Sanatsal Yaklaşımlar Etkileşimine Bir Örnek Olarak Paul Klee	282
Abdulsemet AYDIN, TURKEY	
Marina İşletmeciliğinde İlişkisel Pazarlama Uygulamalarının Sadakat ve Tavsiye Etme Üzerindeki Etkisi	298
Ali Ender ALTUNOĞLU, Ramazan ERBİLGİN, TURKEY	
Activities for the Use of Poetry in Second/Foreign Language Classroom	313
Fatih YILMAZ, Ayhan DİRİL, TURKEY	
An Examination of the Mothers’ Acceptance and Rejection of Their Children According to Socio-Demographic Variables	322
Utku BEYAZIT, Aynur BÜTÜN AYHAN, TURKEY	

Presentizm (İşte Varolamama) ile İşe Adanmışlık Arasındaki İlişkinin İncelenmesi	336
Engin KANBUR, Aysun KANBUR, TURKEY	
Social and situational factors affecting the communicative strategy of dialect code-switching: Theories and Concepts	349
Azamat AKBAROV, KAZAKHSTAN	
Motivation in Tourism Industry	357
Cuneyt MENGÜ, TURKEY	
Kazak Halk Edebiyatında Mizahın Önemi	376
Janagül TURUMBETOVA, KAZAKHSTAN	
Descartes Felsefesinde Beden.....	383
Naciye ATIŞ, TURKEY	
Ankara Etnografya Müzesinde Bulunan Gazyağı Lambaları.....	394
Halil ELEMANA, TURKEY	
A Literature Review of Dynamic Pricing in Sports	412
Mehmet ŞAHİN, TURKEY	
Kamu Yönetiminde İş Sürekliliği	417
Mehmet SARITÜRK, TURKEY	
Forecasting Attendance Demand of MLB Games by Neural Network.....	436
Mehmet ŞAHİN, TURKEY	
Banka Konut Teminat Oranlarının Proje Kredi Maliyetleri ve Mortgage Kredi Maliyetleri Alternatiflerinde Değişiminin Uygulama Örneği İle Tespit Edilmesi	440
Selim ÇAKIROĞLU, Mahmut DEMİRBAŞ, TURKEY	
Native English Speaking Adult Immigrants' Perceptions on the Acquisition of a Second Language	459
Yağmur RAMAN, Hanife BENSEN BOSTANCI, TURKEY	
Kurumsal Sosyal Sorumluluğun Marka İmajı Açısından Önemi: Turkcell Örneği	475
Emre YILDIRIM, Yusuf ARSLAN, TURKEY	
Klâsik Şiirde Şâir, Anlatıcı, Ben ve Öteki	486
Ömer UYAN, TURKEY	
Articulation in Autistic and Down Syndrome Children Aged 3-6 Years.....	494
Ayşegül ÖZCAN VURAL, TURKEY	
Uygarlık ve Lojistik Performans: Bir Avustralya Okuması	500
Ramazan ERTURGUT, Artuğ Eren COŞKUN, Kadircan OKKAOĞLU, TURKEY	

Articulation Skills of Children with Autism Spectrum Disorder	520
Eda CAN, TURKEY	
Havalimanı Performansı'nın Lojistik Performans İçerisindeki Görüntüsü: Asya ve Avrupa Havalimanları Arasında Seçimli Bir İnceleme.....	529
Ramazan ERTURGUT, Mustafa Özer ALPAR, Artuğ Eren COŞKUN, TURKEY	
Assessment of Syntactic Complexity in Alzheimer's disease.....	539
Eda CAN, Gülmira KURUOĞLU, TURKEY	
Reflection of Emotional Dysfunctions in Schizophrenia on Language Use	550
Ayşegül ÖZCAN VURAL, Gülmira KURUOĞLU, TURKEY	
Основная тематика и мотивы стихотворений Раисы Ноевны Блох	558
Юлия Александровна ЯШАР, RUSSIA	
Kazak ve Türk Dillerindeki Renk İsimleri İçeren Atasözleri ve Deyimlerin Kültürel Dil Bilimi Açısından Karşılaştırılması	577
Altınışaş KURMANALI, KAZAKHSTAN	
Psychological features of Russian students who successfully study at online courses	587
Marina KLIMENSKIKH, Evgenia SKRIPOVA, RUSSIA	
Hindistan'da İngilizlere Karşı Malabar Sultanlarının Osmanlı Devleti'nden Yardım Talepleri.....	596
Berna KORUCU ÜÇÜNCÜ, TURKEY	
Linguistic Image of Mythological Worldview.....	604
Kalbike YESSENOVA, KAZAKHSTAN	
Uluslararası Ticaret ve Lojistik Performans: Dünya Bankası Lojistik Performans İndeksinde Başarılı Ülkelerde Bir Araştırma.....	611
Ramazan ERTURGUT, Artuğ Eren COŞKUN, Hüseyin Tamer HAVA, TURKEY	
Psikolojik Sözleşme İhlali, Duygusal Emek ve Örgütsel Sinizm Arasındaki İlişki: Market Çalışanları Üzerinde Bir Uygulama.....	626
Daimi KOÇAK, Gökhan KERSE, Mustafa BABADAĞ, TURKEY	
Örgütsel Adalet ile Örgütsel Özdeşleşme Arasındaki İlişkinin İncelenmesi	637
Daimi KOÇAK, TURKEY	
Big Data Visualization: A Qualitative Study on Trust.....	646
Naciye GÜLİZ UĞUR, Aykut Hamit TURAN, TURKEY	
Hız. Aışe'nin Evlenme Yaşı İle İlgili Tartışması.....	655
Aws Abduljabbar Mohammed ALGBURI, IRAQ	
Feyyaz Kayacan'ın <i>Sığınak Hikâyeleri</i> 'nde Savaşın Toplumlar Arası Yarattığı 'Kin'in Bir Zihniyet Sorunu Olarak Sorgulanması.....	661
Kemal EROL, Özkan ÇETİN, TURKEY	

Proceedings Book
Tam Metin Bildiriler Kitabı Сборник материалов
Сборник материалов Proceedings Book
Сборник материалов Proceedings Book
Proceedings Book Tam Metin Bildiriler Kitabı
Proceedings Book Proceedings Book Сборник материалов
Сборник материалов Tam Metin Bildiriler Kitabı
Tam Metin Bildiriler Kitabı **Сборник материалов**
Сборник материалов Proceedings
Сборник материалов Tam Metin Bildiriler
Сборник материалов Сборник материалов
Сборник материалов Proceedings Book
Сборник материалов Сборник материалов
Proceedings Book Tam Metin Bildiriler Kitabı
Сборник материалов

Саадабадский пакт 1937 г.: как пример региональной политической интеграции в период между двумя мировыми войнами

Vadim A. KUZMIN¹

Abstract

The quadripartite nonaggression pact signed on July 8, 1937 in the Saadabad Palace of the Iranian Shah in Tehran, which ended the long process of formation of a regional political group comprising Turkey, Iraq, Iran and Afghanistan, was named by the contemporaries, and later in the scientific literature, "Saadabad Pact". The mere fact of the formation in the Middle East of a political bloc of states at a time when the gradual "crawling" of mankind and individual states in World War II is of considerable interest to the historian. However, the history of the creation of the Saadabad Pact remained for a long time a little-known and weakly studied topic. Meanwhile, the tendencies towards rapprochement and cooperation in the relations of the countries of the Middle East are still in effect. In this regard, knowledge of the history of the emergence, existence and influence on international relations of regional groups such as the Saadabad Pact becomes important. The Speaker sought to clarify the prerequisites and reasons for the formation of the Saadabad Pact in the light of the development of international relations in the Middle East, to determine the stages in the formation of this regional grouping, to show the attitude of the great powers, especially the Soviet Union and Britain, to it, and clarify the role of its individual participants in the creation of the pact.

Keywords: Middle East, International relations, Policy, Pact, Turkey, Iraq, Iran, Afghanistan, the Soviet Union, Great Britain.

¹ Ural Federal University, Yekaterinburg, Russia

История создания Саадабадского пакта, получившего свое название по месту его подписания в Саадабадском дворце иранского шаха 8 июля 1937 г. до сих пор остается малоизвестной и слабоизученной темой. Между тем тенденции к сближению и сотрудничеству в отношениях стран Ближнего и Среднего Востока действуют и в настоящее время. В этой связи важное значение приобретает знание истории возникновения, существования и влияния на международные отношения таких региональных группировок, как Саадабадский пакт¹.

Развитие международных отношений на Ближнем и Среднем Востоке в 20-е – 30-е годы XX века в значительной мере формировалось под воздействием глобальных, стратегических целей политики великих держав, прежде всего, таких, как Великобритания и Советский Союз, а также Италия, Франция и Германия. В то же время ближневосточный комплекс международных проблем оказывал известное воздействие на общий политический курс великих держав. Взаимопереплетение глобальных и региональных целей политики великих держав представляло собой сложный узел противоречий и тенденций, что существенно влияло на ход переговоров о Ближневосточном пакте, так в дипломатических кругах называли этот

многосторонний договор до его подписания в 1937 г.

В истории переговоров о Ближневосточном пакте можно выделить два основных этапа. Первый охватывает период с мая 1928 г. по октябрь 1935 г., от начала переговоров о создании на Ближнем и Среднем Востоке многосторонней политической группировки государств до парафирования текста Ближневосточного пакта его тремя участниками. Второй этап охватывает период с октября 1935 г. по июль 1937 г., от парафирования пакта и начала переговоров о расширении состава участников до его окончательного подписания полномочными представителями Турции, Ирака, Ирана и Афганистана.

В течение всех этапов переговоров о Ближневосточном пакте на их ход и содержание оказывало свое влияние действие, как минимум, четырех взаимосвязанных факторов: 1) политики Советского Союза, стремившегося к сохранению и развитию со своими южными соседями дружественных отношений, основы которых были заложены в двусторонних договорах, подписанных в 1921 – 1927 гг.; 2) политики Великобритании, рассматривавшей страны Ближнего и Среднего Востока как важную сферу своих имперских интересов, как необходимое звено в системе коммуникаций со своей крупнейшей колонией – Индией, и стремившейся к сохранению и укреплению своего влияния в этом регионе; 3) политики

¹ Подробно этот вопрос рассмотрен нами в кн.: Кузьмин В.А. Подготовка и заключение Саадабадского пакта 1937 г. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1992.

фашистских держав – Италии и Германии, стремившихся к экспансии в страны Ближнего и Среднего Востока, созданию и укреплению здесь своего влияния, ослаблению позиций своих соперников и конкурентов, созданию плацдармов для последующей агрессии против этих и соседних стран; 4) интеграционных тенденций во внешней политике Турции, Ирана, Афганистана и ряда арабских стран, стремившихся к региональному сотрудничеству и координации своих действий на международной арене в целях создания и упрочения основ своей независимости и безопасности в условиях опасного обострения противоречий между великими державами.

Учет и анализ вышеуказанных факторов, изучение хода, этапов и содержания переговоров о Ближневосточном пакте дают основания для ряда конкретных выводов. Инициатива создания пакта исходила от его участников, а не от Англии или СССР. Нападение Италии на Эфиопию не было одной из причин подписания пакта, как утверждают некоторые исследователи, хотя, несомненно, оно повлияло на ускорение хода переговоров о создании Ближневосточного пакта.

Характеризуя отношение к Саадабадскому пакту Советского Союза, следует признать, что источники не подтверждают тезис отдельных авторов о том, что СССР был против создания пакта. Выдвинув предложения о создании системы коллективной безопасности против агрессии, Советский Союз

рассматривал Ближневосточный пакт о ненападении как возможный элемент этой системы и никогда открыто не возражал против Саадабадского пакта. Вместе с тем в Советском Союзе относились с некоторой настороженностью к созданию пакта, не исключая и опасаясь того, что он может приобрести при определенных обстоятельствах характер антисоветской группировки. Причинами таких опасений являлся известный отход некоторых участников Саадабадского пакта от политики дружбы, сотрудничества с СССР на международной арене и усиление влияния на политику отдельных членов Ближневосточной Антанты, как иногда называли Саадабадский пакт, со стороны Англии и Германии.

Неблагожелательную позицию в отношении проекта создания Ближневосточного пакта заняло вначале британское правительство, посчитавшее названный пакт «лишним» и «ненужным». Особые возражения в Лондоне вызвали первоначальные планы инициаторов пакта пригласить в состав его участников как Великобританию, так и Советский Союз. В дальнейшем, по мере изменений в предполагаемом составе участников Ближневосточного пакта и усиления английского влияния, особенно через Ирак и Турцию, на процесс формирования пакта, отношение к нему британского правительства сменилось на одобрительное, что выразилось в прямой поддержке английской дипломатией усилий его

организаторов на заключительном этапе подготовки Саадабадского пакта.

Интеграционные тенденции, лежавшие в основе сближения участников Саадабадского пакта, в течение 1921–1937 гг. были зафиксированы в более чем пятнадцати двусторонних и многосторонних договорах и соглашениях, нашедших свое отражение в тексте пакта о ненападении, подписанном 8 июля 1937 г. представителями Турции, Ирака, Ирана и Афганистана. Заинтересованность участников пакта в создании региональной группировки на Ближнем и Среднем Востоке объясняется, в частности, их общим стремлением упрочить свое положение на мировой арене и обезопасить свои границы в чреватой военными конфликтами международной обстановке того времени, в условиях падения престижа Лиги наций и неэффективности важнейших положений ее Устава. Определенное значение в создании Ближневосточной Антанты имели лозунги исламской общности и солидарности.

На разных этапах переговоров о Ближневосточном пакте инициативную роль основной движущей силы таких переговоров брали на себя поочередно и с разной степенью эффективности все его будущие участники – Афганистан, Турция, Ирак и Иран. Вместе с тем несомненна решающая роль турецкой дипломатии в деле успешного завершения начатых переговоров о создании на Ближнем и Среднем Востоке

региональной политической группировки. Именно через Турцию, а также связанный с Великобританией союзным договором Ирак, английская дипломатия пыталась оказывать влияние на содержание, характер и ход переговоров, завершившихся подписанием Саадабадского пакта.

Важная роль Великобритании в деле организации Ближневосточной Антанты была в то время очевидна для всех. В частности, болгарский посланник в Турции в своем сообщении в Софию 15 июля 1937 г. писал, что состояние англо-иранских и англо-иракских отношений «не позволяет допустить, что участие этих двух стран в Саадабадском пакте произошло без ведома и согласия Англии»². Зависимое от Великобритании положение Ирака было продемонстрировано даже на самой церемонии подписания Саадабадского пакта, когда в соответствии с требованиями англичан министр иностранных дел Ирака прежде, чем поставить свою подпись под договором, сделал устное заявление о том, что обязательства Ирака по союзному договору с Великобританией сохраняют приоритет над его обязательствами по Ближневосточному пакту³.

Не исключали в Лондоне и возможности увеличения в будущем

² Централен държавен исторически архив. София. Донесение болгарского посланника в Турции от 15 июля 1937 г.

³ National Archives of Great Britain. Public Record Office. London. Foreign Office Papers 371/20786. E3891/398/65. P260.

числа участников Саадабадского пакта. Весьма примечательно, что как раз 8 июля 1937 г., т.е. в день подписания пакта в Тегеране, еженедельник «Great Britain and the East» опубликовал интервью с находившимся в Англии с визитом наследным принцем Саудовской Аравии эмиром Саудом, который заявил, что «Британия – наш настоящий друг». Отвечая на вопрос английского журналиста, «планирует ли Саудовская Аравия присоединиться к Ближневосточному пакту», эмир Сауд сказал: «Такой пакт будет очень приветствуемым в Саудовской Аравии событием и получит наше благословение. Нет причин, почему мы, если нас попросят, не могли бы присоединиться к нему»⁴.

Можно согласиться с мнением авторитетного английского историка А.Тойнби, который писал, что с заключением Саадабадского пакта «вакуум между восточными границами Италии, юго-восточными границами Германии, южными границами Советского Союза и западными границами Британской Индии был заполнен четырьмя связанными между собой региональными пактами. Малая Антанта и Балканская Антанта были связаны общим членством Югославии и Румынии; Балканская Антанта и Ближневосточная Антанта – общим членством Турции; Ближневосточная Антанта и Арабская Антанта – общим

членством Ирака»⁵. Справедливым, по нашему мнению, является утверждение А. Тойнби о том, что Саадабадский пакт был попыткой его участников предотвратить с помощью взаимных гарантий опасность своему существованию в тот период, когда соперничество великих держав возросло, а Лига Наций потерпела неудачу в обеспечении коллективной безопасности⁶.

⁴ Great Britain and the East. 1937. N 1363. P.55.

⁵ Survey of International Affairs. L., 1936. P.803.

⁶ The World in March 1939. L., 1952. P.133.

MPHTI 0.02.19

Degradation of address etiquette norms

Koblanova A.Zh¹

*¹Abai Kazakh National Pedagogical University
Assistant Professor of Kazakh language theory and methodology department
Almaty, Kazakhstan*

Abstract

Improvement process of people's mutual relationship comes through etiquette norms and etiquette norms are implemented through etiquette formulas. Speech etiquette has its own characteristic features and norms, and the words belonging to speech etiquette have different types. Such words have become stereotypes, so communicator often uses these words according to their usage. Such specifications of speech etiquette indicate the social nature of value, including the stylistic differences.

Address words belong to category of words (speech) which regulate the social relationship of people. Of course, there are numerous types of address words. Even facing another, not to mention the man's name which is associated with the consumption of traditional culture has its own peculiarities. But along with the traditional culture of the population, in particular, the types that are not compatible with the spiritual culture of the nation are analyzed; the distortion of speech etiquettes therefore, indicates that in the periods of Russianized policy before independence.

In this regard, communicative function of address words implies: firstly, referring to someone; secondly, it is associated with social status of the addressee and the addresser; thirdly, the transition of people's names from address words to speech etiquettes in the course of communication is determined. In addition, people's names which are used as an address words are classified according to their cultural and semantic features, and they are analyzed by ethno-etiquette content.

Keywords. Norms of etiquette, word etiquette, address etiquette, addressee, addresser, social status, degradation, ethnos, traditional culture, language environment, linguistic situation, linguistic communication, communicative cohesion, etiquette skills.

МРНТИ 10.02.19

ҚОБЛАНОВА А.Ж¹

¹Абай атындағы ҚазҰПУ Қазақ тілі теориясы және әдістемесі кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты, Алматы қ., Қазақстан

Қаратпа сөз этикеті нормаларының деградациялануы

Түйін сөз. Адамдардың өзара қарым-қатынасын реттеу этикеттік нормалар арқылы жүзеге асады, ал этикеттік нормаларға этикеттік сөз формулалары арқау болады. Сөз этикетінің өзіне тән нормалары мен ерекшеліктері бар және сөз этикетіне жататын сөздердің тілде сан алуан түрлері бар. Стереотипке айналған мұндай сөздер жиі қолданылады, сондықтан коммуниканттардың оларды талғап, таңдап қолдануына тура келеді. Мұндай ерекшеліктер этикет сөздерде мағына, стильдік өзгешеліктермен қоса әлеуметтік сипат барын аңғартады.

Қаратпалар – адамдардың әлеуметтік қарым-қатынасын реттеп отыратын қоғамдық қызметі айрықша сөз (речь) категориясы. Әрине, қаратпалардың түр-түрі өте көп. Тіпті, басқасын айтпағанның өзінде, кісі есімінің қаратпа болып жұмсалыуының дәстүрлі мәдениетпен байланысты өз ерекшеліктері бар. Бірақ осылардың ішінде халықтың дәстүрлі мәдениетімен, ұлттың рухани мәдениетімен үйлеспейтін түрлеріне тоқтала келіп, бұндай бұрмаланған, бұзылған тілдік этикеттердің тәуелсіздікке дейінгі кезеңдерде орыстандыру саясатымен байланысты болғаны талдап көрсетіледі.

Осымен байланысты қаратпа атауыштардың коммуникативтік функциясы аталмыш мақалада: біріншіден, кімге қарата айтылатыны; екіншіден, олардың адресант пен адресаттың әлеуметтік статусымен байланысты екені; үшіншіден, коммуникация барысында кісі есімдерінің қаратпа атауыш этикет сөзге көшуі талданып, айқындалады. Сонымен қатар қаратпа атауыш болып жұмсалатын кісі есімдері мәдени-семантикалық ерекшеліктеріне қарай топтастырылып, олардың этноэтикеттік мазмұны ашылды.

Тірек сөздер. Этикеттік норма, сөз этикеті, қаратпа сөз этикеті, адресат, адресант, әлеуметтік статус, деградация, этнос, дәстүрлі мәдениет, тілдік орта, тілдік жағдаят, тілдік коммуникация, коммуникативтік қажеттілік, этикеттік амал--тәсілдер т.б.

Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың рухани жаңғыру жөніндегі концептуалды идеясы қоғамдық санаға жана бір серпін берді. Бұл үрдіс, әсіресе, қазақ тілінің жазуын кирилшеден латын әліпбиіне көшіру туралы Президент шешімі мәдени жұртшылықтың тарапынан қызу қолдау тауып, жан-жақты, әралуан ой-пікір өрістетті. Қалың жұртшылықтың үніне құлақ асып, ден қоюға мүмкіндіктер жасалды. Латын әліпбиіне көшу советтік кезеңдегі әміршілдік-әкімшілдік жолмен емес, демократиялық ұстаныммен жүзеге асырылуда.

Әрине, қоғамымыздың рухани жаңғыруы жазу реформасымен шектелмейтіні мәлім. Рухани жаңғырудың негізі ана тілімізбен, дәстүрлі мәдениетімізбен тығыз байланысты. Рухани жаңғыру Елбасымыздың сөйлеген сөзінде айтылғандай, ана тілімізге, дәстүрлі мәдениетімізге табан тірейді. Шындығында, дәстүрлі мәдениетіміздің өмір сүру формасы – ана тіліміз, ондағы мәдени тілдік кодтар болып саналады. Қазақ тілі Ресей отаршылығы кезінде де, советтік дәуірде де орыстандыру саясатын бастан өткерді. Соның салдарынан ұлттық тілдің этикеттік жүйелері деградацияға ұшырады. Солардың бірі – этикеттік қаратпалар. Ұлттық сананың рухани жаңғыруында, әсіресе орыстандыру идеологиясының салдарынан болған ұлттық рухымызға жат қолданыстан арылу өзекті мәселелердің бірі болып отыр.

Егер түбі бір, тілі туыс түрік халқының сөз этикетіне назар аударсақ, олар өздерінің дәстүрлі мәдениеті мен ұлттық болмысына тән ерекшеліктерді жақсы әрі молынан сақтағаны байқалады. Сонымен қатар қазақтың дәстүрлі этикетімен жақын келетін паралельдер бар. Мысалы, түрік сөз этикетіндегі *Hayirly geceler!* – *Қайырлы түн!* *Iyi gunler!* – *(ugi күн!)* қай қазаққа болсын түсінікті көрінеді. Түрікте *ginaudin* десе, қазақта қуанышты сәтті *көзайдын* дейді. Түрік сөз этикетінде *dogum gunum kutlu olsun!* десе, бұрынғы қазақ дәстүрінде *туған күнің құтты болсын* дейді [1]. Бірақ қазіргі кезде орыс тілінен калька жасалған *туған күніңізбен* дейтін мәнсіз қолданыс көбейіп кеткен.

Мысалы, түрікше *vaу* (бай) «сый, құрмет» білдіретін сөз; сондай-ақ тілдік коммуникацияда ер адам есімінің орнына жұмсалады. Қазақтың бұрынғы дәстүрлі сөз этикетінде де солай болған. Ер адамға қарата айтылатын сөз де *бай–еке, мырза–еке* деген қаратпа этикет адресатқа деген құрмет нышанын білдірген. Бауырлас түркі халқының *вау, вей* этикеттік қолданысымен мән-мағына, мазмұны ұқсас. Алайда советтік кезеңде таптық идеология (классовая идеология) қысымының салдарынан *бай–еке, би–еке, мырза–еке* қаратпалары ығыстырылып, *жолдас* сөзі қаратпа этикет сөзге айналды. Жиындарда, көпшілік арасында сөйлеушілер, жеке адамға, көпшілікке *жолдас!*, *жолдастар!* деп тіл қататын болған. Алайда таптық идеология келмеске кеткенмен, қазіргі кезде бұл дәстүрлі этикеттік қаратпалар тілдік

санада тым көмескі болса да сақталып қалды.

Рухани жаңғыруда ең бірінші тіл қолданысымыздағы бұзылғанды жөндеу, бұрмаланғанды түзету болмақ. Қоғамдық санамыз әлі де болса, орыс этикетінің әсерімен болған *Пәленше Пәленшеевич, Түгенше Түгеншеевна; Пәленше Пәленшеұлы, Түгенше Түгеншеқызы* дегендерден арыла алмай келеді.

Таныс кісінің аты-жөнін әкесінің атымен тіркестіріп айту орыс халқының сөз этикетіндегі аса кең тараған ұлттық ерекшелік. Бұндай жағымсыз еліктеу мен солықтау әуелде қазақ қауымының кейбір әлеуметтік жіткерінің (қала қазақтарының, ана тілінен қол үзген қазақтардың) тілдік қарым-қатынасында қолданыла бастады. *Темір Тайлақбаевич, Сәуле Омаровна* тәрізді үлгілер олардың күнделікті тұрмыс дағдысына еніп, орыс, қазақ және өзге де ұлт өкілдері аралас-құралас ұжымдарда ресми, бейтарап, бейресми жағдайдағы коммуникацияда талғаусыз қолданылып, ұлттық рухпен сыйыспайтын әдетке айналды. Кісі есімдеріне әкесінің атын қосып айту, әсіресе жоғары, орта билік жүйесіндегі этикеттік норма деп саналды. Сол кездегі бұндай келеңсіздікті академик Р.Сыздықова: «бұл күндегі тағы бір кемшілік – қазақтарға «имя, отчествосымен» *Пәленше Пәленшеевич, Пәленше Пәленшеевна* деп, өзіне қарату да сұхбаттасу үрдісіне келісе бермейді. Орыс ағайындардан «жіндік» етіп алып кеткен бұл тәсілді «ұлы, қызы» деген сөздерді қосып, «қазақша киіндіріп, кәдеге

асыру әркеті бұдан да сорақы шығады» [2] – деп турасын атап айтқан.

Белгілі ақын Қуандық Шаңғытбаевтың «отчество» жөнінде айтқан мына бір сөзінің мазмұны да жоғарыда айтылған оймен үндес. *«Осыдан біраз уақыт бұрын тұңғыш қазақ гарышкері Тоқтар Дубәкіровтың даңқты сапары кезінде бір қазақ репортері республикамыздың президентіне берген сұрағын «Нұрсұлтан Әбішұлы» деп бастады. Ішім қылп ете қалды: баяғы Жұмабай Шаяхметіш кездері ойыма орала кетті. Биіаған айтқан Азамат Азаматыштан қандай айырмашылығы бар? Ау, қайсы атамыз ағасының атына оның әкесінің есімін қосып атап еді? Сонау Күлтөбенің басында алаштың үш арысы кездесіп, ел тағдырының елеулі мәселесін шешіп отырғанда, Әйтеке би Төле биге: «Айтқаның жөн, Төле Әлібекұлы» деген шызар (Қ.Шаңғытбаев. Әлден аспайық. «Егеменді Қазақстан», 1992, 4.04).*

Көрнекті жазушы Тахауи Ахтан «Егеменді Қазақстан» газетінің тілшісі Қали Сәрсенбаймен сұқбатында: *«Нұрсұлтан Әбішұлы, Еркін Мағзомұлы деп жатады. Ол – орысқа тән, «вич» деген тіркес бұлармен жақын тұрған украин мен беларустарда жоқ екен. Нұреке, Ереке, болмаса кішілер аға деуге болады ғой, ал ресми басқа» («Е.К.» , 1992, 19 маусым)*

Бұл жерде қазақ тілінің этикет жүйесіне өзге тілдік элементтерді араластыру жоқтың орнын толтыру сияқты

коммуникативтік қажеттілікті өтеуден туып отырған жоқ.

Адам қалай да өзін белгілі бір этностың (ұлттың), халықтың, ұлыстың өкілімін деп есептейді. Сонымен бірге ол сол этностың ішіндегі белгілі бір әлеуметтік топтың, жіктің де өкілі болып табылады. Сондай-ақ этностың құрамына енетін әлеуметтік топтың, жіктің өзі өз ішінде ұжымға, салаға топтасады да, әрбір адам сол этносақа, оның ішіндегі топтар мен жіктерге, ұжымдар мен ұйымдарға тән дәстүрлі, тәртіпті, ережені ұстануға тырысады. Өзі қарым-қатынас жасап отырған сол ортаның «тілінде» сөйлейді. Ал этикет дегеніміз қалыптасқан дәстүрлер мен салттардың жүйесіне бағынады. Сол салт-дәстүрлерді бейнелейді, оларды күнделікті өмірде бекіте түседі. Қазақ қоғамындағы өте ертеден келе жатқан салт-дәстүрлердің бірі – адамдар арасындағы жарастыққа қаяу түсірмеу, әсіресе жасы үлкенді сыйлау, құрметтеу. Әрине, мұндай ізгі құбылыс түрік халықтарында бар, көптеген ұлтқа, ұлыстарға ортақ құндылықтар. Мысалы, жасы үлкен адамға көлікте орын беру, жол беру, көмектесу, қол ұшын беру тәрізді үлкенді сыйлау «атрибуттарын» көптеген халықтың, әсіресе түркі халықтардың этикет жүйесінен көптеп кездестіруге болады. Ал осы аталғандарға қоса, қазақ қоғамында жасы үлкен адамның атын атамау, атай қалған жағдайда оған *ағай*, *анай* тәрізді реттеуіш қаратпаларды қосып айту (*Рабиға анай*, *Мәулен ағай* т.б.) үлкенді сыйлаудың ежелден келе жатқан негізгі бір нышаны, қазақ этикетінің

құрамындағы ерекше ұлттық құндылықтардың болып табылады. Олай болса, әсіресе жасы үлкен адам бетпе-бет әңгімеде «*Пәленше Пәленшеевич*», «*Пәленше Пәленшеевна*» деп тіл қату қазақ қоғамындағы үлкенді сыйлау салтымен үйлесе бермейді. Әсіресе бала әкесін, не шешесін, келін қайын атасын немесе енесін «*Пәленше Пәленшеевич*», «*Пәленше Пәленшеевна*» деп тіл қатса, мүлде өрескел көрінеді. Бұл – бір. Екіншіден, ата-баба дәстүрінде тәрбие алып, тәлім көрген жан (ондай азаматтар мүлде жоқ деп, сыңаржақ кетуге болмайды) «*Пәленше Пәленшеевич*» деп тұрған коммуникантты іштей болса да «бөтен», «жат» сезінетіндей күй кешеді. Үшіншіден, көптеген қазақ азаматының құжаттарында (паспорт, куәлік, диплом т.б.) «отчество» жоқ. Сондықтан олар «отчеством» жоқ, атымды атай беріңіз деп сөз арасында ескертіп отыруға мәжбүр болады. Орыс тілінің сөз этикетін жан-жақты зерттеп жүрген белгілі ғалым Н.И. Формановскаяның «Жители национальных республик нашей страны так же охотно (и кажется, без особых затруднений) принимают отчества, общаясь с русским. Можно сделать вывод: в условиях двуязычия национально-специфичная для русских форма имени-отчества становится привычно и для жителей союзных республик» [3, 53] деген пікіріне толық қосылуға болмайды. Өйткені қаратпа этикеттердің мұндай үлгісін қазақ сөз этикетінде қайсыбіреулер қолданғанмен, екінші біреулер ұнатпайды. Сондықтан мұндай нұсқадағы қаратпаларды күллі

жұртшылықтың коммуникативтік қажеттілігін өтейтін әмбебап қолданыс деуге болмайды. Кісі есімін қаратпаға айналдырып, тіл қатудың қазақ тіліне тән төлтума тәсілі бар. Оның ұлттық нышанмен байланысты этикеттік мәні бар.

Қазақ этикеті жүйесінде адресатқа тіл қату сияқты коммуникативтік қажеттілікті өтеудің өзіндік амал-тәсілдерінің бірі, солардың кең тараған түрі – кісі есімін білдіретін атауды басқы буынын қысқартып, оған **-еке (-е)** қосымшасын жалғап айту.

«Қазақ халқының дәстүрінде жасы үлкен адамға қарата айтқанда немесе сыйластықты, құрмет тұтуды арнайы білдіре айтқанда, адам атына **-еке, -ака, -ке, -ка, -а, -е** деген қосымша тұлғаларды жалғау ежелден қалыптасқан амал болатын. Мұндайда кісі есімі едәуір қысқартылады. Мысалы: *Мұхтар – Мұқа, Сәбит – Сәбе, Жамбыл – Жәке, Сүйімбай – Сүйеке, Нәзіпа – Нәке*. Бұл қаратпа сөз тұлғасы, ал осы есімдерді қаратпа сөз ретінде емес, жалпы әңгіме үстінде атау керек болса, бұл тұлғаға тағы **-ң** форманты қосылады: *Мұхаң айтқандай, Сәбеңнің мінезі, Жәкең былайша толғайтын, Тәкеңе сөз береміз* деген сияқты. Бұл сыйлаудың, өз тұтудың тілдік көрінісі» деп бағаланады [1].

-еке/-е, -аға (Биаға, Нұраға т.б.), *ағай, апай* тәрізді қаратпа қызметте қолданылатын тұлғалар мен сөздер тек сөйлеу тілі ыңғайында, бейресми ортада ғана жұмсалынатын таңбалар, сондықтан бұл тұлғаларды ресми жағдайда (ортада)

коммуникативтік қажеттілікті өтеуге жарамсыз деп тануға болмайды.

«/.../ кісі есіміне *аға* (ағай), *ана* (апай), *көке* т.б. сияқты көбінесе жасы үлкен туыстық атауларын тіркестіріп айту ертеден келе жатқан дәстүрі Мысалы, *Абай аға, Қапан аға, Әмина ана*. Бұл тұлғалардың ресми түріне **-й** жұрнағы қосылады. Мысалы, *Қапан ағай, Әмина апай*». Бұл жерде анықтай кететін нәрсе: *ағай, апай* бейресми жағдайда қолданылады. Бірақ қарым-қатынас жағдайына тәуелді ресми ортада ресми реңк алады, ал бейресми жағдайда сөйлеу тіліне тән реңк алады.

Кісі есімін басқы буынан қысқартып, оған **-аға /-ақа/, -еке/ -е** қосымшаларын жалғап *Биаға* (Бейімбет), *Ғабе* (Ғабит Мүсірепов), *Сераға* (Серке Қожамқұлов), *Сәбе* (Сәбит Мұқанов), *Шаха* (Шахмет Хұсайынов). *Әбеке* (Әбу Сәрсенбаев) т.б. тілде айтуды тілдегі этикеттік тәсіл деуге болады. Кісі есімін бұлайша ықшамдап айту күнделікті тұрмыста, әсіресе бейресми ортада, бейресми жағдайда аса кең тараған. Сондай-ақ соңғы жылдары қоғамдағы орны айрықша тұлғаларды – мәдениет, қоғам, өнер, ғылым қайраткерлерін де қастерлеп айту мақсатында осы тәсіл жиі қолданылады. Қазақ этикеті бойынша жасы үлкен, я болмаса елге, жұртқа танымал адамның аты-жөнін құжаттағыдай атау этикет нормасына қайшы келеді. Өйткені жасы үлкенді құрметтеудің бір белгісі – оның аты-жөнін тіке атамау. Құрметтеу, қадір тұту нышанымен **-еке, -аға** қосымшаларын кісі есімінің басқы буынына қосып айту ресми ортада, ресми

жағдайда да қолданылатын этикеттік таңбаға айналды. Қазақ тілінде сөйлейтін халық депутаттары Республика парламентінің мәжілістерінде бір-бірінің аты-жөнін, ныспысын толық атамай-ақ, ықшам түрде *-еке*, *-е* түрінде айтатынын теле-радиохабарлардан естіп байқауға болады. Кісі есімінің ықшам нұсқасын қолдана отырып, оған *қадірлі*, *құрметті*, *аса құрметті*, *аса қадірлі* деген эпитеттерді қосып айту адресатты «сыйлау», «құрметтеу» мағынасын күшейте түседі. Соңғы жылдары тағы бір байқалатын жайт – жас шамасы қарайлас адамдар, тіпті жасы үлкен адамдардың өзінен кішілерге *-еке* тұлғасында тіл қатуы үрдіске айналып келе жатқан этикеттік тәсіл деуге болады.

Ақын Қуандық Шаңғытбаев «Егемен Қазақстан» газетінің бас редакторы Шерхан Мұртазаға жолдаған ашық хатында, жас шамасы үлкен бола тұра, сөзін «Шераға» деген қаратпамен бастайды да, оның себебін былай деп түсіндіреді: *«Қадірлі Шерхан Мұртаза, алдымен «Шераға» деп отырған себебімді айтайын. Белгілі ақын ағамыз Әбу Сәрсенбаев бірде өзінен отыз жас кіші Изтай Мәмбетов ақынға: «Әй, Ізаға»-дегенде марқұм: «Әу, Әбеке?» - дегенін есітіп, қатты тұшырқанып қалғаным есімде. Қандай ізет, қандай сыпайылық. Аға мен ініге жарасып-ақ тұр. Сол кезден бері ме, жоқ одан да бұрын ба, әйтеуір, өзара аға деп сөйлеу алдымен қазақ жазушыларының арасында жақсы дәстүрге айналып кетті. Енді исі қазаққа сіңісіп бара жатқандай. Мінеки, сондықтан да жасым үлкен бола тұра,*

мен де хатымды Шерагадан бастадым. Түсініп отырсың зой деймін» (Қ. Шаңғытбаев. Әлден аспайық. «Егеменді Қазақстан». 1992. 04).

Сырт қарағанда, жасы кішінің үлкенді, жасы үлкен жасы кішіні (әзірге факультативті) *-еке / -аға/* тұлғасымен атауы, сондай-ақ бұл тәсілдің күнделікті тұрмыста да, ресми жағдайдағы қарым-қатынаста да қолдануы жүйесіз тәрізді көрінеді. Шындығында, олай емес. Бұндай тілдік тәсілді семантикалық жақтан сыйымды (адресатты құрметтеу, сыйлау, жақын тарту, өзінің әлеуметтік мәртебесін сәл де болса бәсең көрсету т.б.), коммуникативтік жақтан оңтайлы (жасы үлкен, кішіге бірдей, бейресми, ресми, бейтарап ортада жұмсала беретін) әмбебап этикеттік тәсіл деуге болады.

Сөз арасында ескерте кететін жайт – кісі атын басқы буынын қысқартып, ықшамдап, оған *-еке*, *-ақа* тұлғаларын қосып айтқанда, сөйлеушінің (автордың) сөз әуезділігіне көңіл бөлуді қажет ететін де тұстары бар. Мысалы, *Қырықбайды – Қықа, Боранбайды – Бұқа, Тастанбекті – Тасеке, Шыңғысты – Шықа* т.б. түрінде айту құлаққа жағымсыз естіледі. Өйткені, *қ, ш, с, т* тәрізді шұғыл және кейбір ызың дауыссыздардың бір буында шоғырлануы тыңдаушының құлағына әуезді болып естілмейді. Сондықтан дыбыс әуезділігіне көңіл бөлген сөйлеуші сөздің тұрқын жіңішкертіп айтады: *Қырықбай- Кәке, Боранбай – Бәке, Тастанбек – Тәке, Шыңғыс – Шәке* т.б.

Кісі есімінің ықшам түріне жалғанатын – *аға (-е)* тұлғасы да негізінен жасы үлкен

адресатқа қарата айтылады. Сондай-ақ қаратпаның бұл түрі жасының үлкен-кішілігіне қарамастан, қоғамдағы, ұжымдағы беделі көтеріңкі немесе лауазымы жоғарылау адресатқа да айтылуы мүмкін. –*Аға* тұлғасы да қарым-қатынас ахуалын талғамайды: ресми, бейресми, бейтарап жағдайда қолданыла береді.

Қазақтың дәстүрлі сөз этикетінде кісі есімімен тіркесе жұмсалатын *ағай, апай* қаратпалары (*Ғабит ағай, Дәмеш апай*) тек жасы үлкен, таныс, жақын коммуниканттарға айтылады. Қарым-қатынастың, әсіресе ресми типінде жиі қолданылады деуге болады. Ал –*аға, -ана* қаратпасы жасы үлкен, туыстығы жақын адресатқа айтылады (*Тоқсанбай аға, Ұзақбай аға, Фәриза ана* т.б.). Қарым-қатынас типіне келгенде, бұл қаратпалар көбіне бейресми немесе бейтарап жағдайда қолданылады.

Біз бұл жерде кісі есімін түрлендіріп, қаратпа қызметте жұмсаудың синонимдес бірнеше амал-тәсіліне және олардың этикеттік мәніне тоқталдық. Қарым-қатынас барысында коммуниканттарға осы синонимдес тұлғалардың (еденицалардың) бірін талғап-таңдауға тура келеді. Әрине, бұл жерде талғап-таңдау әдеттігідей адресанттың (сөйлеушінің) өз ырқында болмайды. Синонимдес этикет таңбалардың қай түрін жұмсау алдымен сыртқы факторларға - адресаттың әлеуметтік мәртебесіне (жас, жынысы, қоғамдағы, ұжымдағы беделі, орны, атағы, дәрежесі т.б.), қарым-қатынас жағдайына (ресми, бейресми, бейтарап) тәуелді болып келеді.

Сонымен, кісі есімін түрлендіріп, *Мұқа, Ғабе, Сәбе, Биаға* деп айту – сөйлеуші жақтың тыңдаушы жаққа (адресатқа) деген құрметін білдіретін тілдік тәсілдердің бірі. Әдетте сөйлеуші (автор, адресант) тыңдаушы жақтан (адресаттан) басқа бір бөгде адамды құрметтей айтқанда да кісі есімін түрлендірудің тап осы түрін қолдана отырып, оған –*ң* тұлғасын қосып айтады (*Мұқан, Ғабең, Биағаң* т.б.). Сөйтіп, –*ң* тұлғасы сөйлеуші (автор) тарапынан үшінші бір жақтағы адамға құрмет көрсетудің арнайы тілдік тәсіліне айналып, этикеттік мән алады. Ғалым Н.Уәли «Ұлт мәдениеті туралы таным-білімнің аясын құрайтын элементтер тілдік деректердің көзі болып табылады. Бұлар сөз әдебін зерттеудің, қарастырудың елтанымдық қырларына жатады» [4, 351].

Өнер, ғылым, мәдениет, қоғам қайраткерлерін, әсіресе ұлттық мақтанышқа айналған жеке тұлғалардың есімін бұлайша түрлендіріп айту арқылы құрмет білдіру ұлттық этикеттің ертеден келе жатқан бұлжымас нормаларының бірі деуге болады.

Әдетте кісі есімі реңкі жағынан бейтарап болады да, онда сөйлеушінің субъектіге деген көзқарасы, сезімі (ұнату, ұнатпау, жақсы көру, жек көру, құрметтеу, кексін т.б.) байқалмайды. Небір мазмұны ұнамды, дыбысталуы әуезді есімдердің өзі сан мәрте қолданыла келіп, стереотипке айналады. Арнайы ден қойғанда болмаса, есімнің уәжділігін (мотивациясына), әуезділігіне сөйлеуші назар аудара бермейді. Тіпті өздігінен «сөйлеп» тұрған, есімдер болады. Мысалы, *Ұлбосын,*

Ұлмекен, Жаңылхан т.б. тәрізді есімдерді ұл көрмей жүрген ата-аналар қояды. Ал *Сатыпалды, Тауыпалды, Адамқасқ* дегендерді баласы шетіней беретін ата-аналар қояды. Соның өзінде, арнайы ой жібергенде болмаса, есім сөздің бұл тәрізді уәжділігіне сөйлеуші мән беріп жатпайды. Ата-ана баласын *Аманкелді, Нұрлан, Серік* деп төл атымен атай береді. Бала есімі әдетте бояу реңкінен тез арылып, стереотипке айналады. Әрине стереотиптің де керкті кезі бар. Ата-ана қажет кезінде балаға жылы сөзін айта отырып, қатаң талап та қояды, бұйрық та береді, үзілді-кесілді ұйғарымын да айтады. Ата-ана мен баланың арасындағы қарым-қатынастың бейтарап мұндай түрінде көбіне ата-ана баланы төл атымен атайтынын байқауға болады (Серік, Құдайберген, Тәңірберген, Ахмет, Алдаберген т.б.). Ал қарым-қатынастың басқа типіне көшкенде (жақын тарту, еркелету, жақсы көру), *Серік-Секен, Құдайберген-Құдыш, Тәңірберген-Тәкен, Ахмет-Ақан, Алдаберген-Алдаш* болып бейтарап реңктен бедерлі реңкке көшеді. Бұларды *балама есім* деп атауға болады.

Тіпті бұндай балама есімдердің өзі сан мәрте қайталана берудің нәтижесінде тез арада «стереотипке» айналады. Бірақ сөзге бедерлі реңк үстеудің басқа да тілдік амал-тәсілдерін қолданады. Төл есімге (Серік) немесе балама есімге (Секен) – *жан, -тай* тәрізді кішірейту, еркелету мәніндегі қосымшаларымен түрлендіріп айтады: *Серік – Серікжан, Серіктай; Секен-Секентай*.

Бұл жерде қазақтың отбасына тән дәстүрлі этикетінің бұзылған жерін атап

айтпау мүмкін емес. Мысалы, кейбір шалақазақ ата-ана бала есіміне орыс тілінің кішірейткіш мәнді суффиксін теліп айтуды дағдыға айналдыра басталы: *Алма-Алмашка, Нұрлан-Нурик, Мұрат-Муратик, Темір-Тимка, Дана-Даник* т.б. Егер қазақ тілінде қаратпа атауыштардың экспрессивтілігін күшейтетін арнайы сөздер, тілдік амал-тәсілдер жеткілікті болмаса, бәлкім бұларды коммуникативтік қажеттіліктен туған ауыс-түйістік деп те қарауға болар еді, алайда қазақ тілінде есімдердің эмоциялық мәнін күшейтетін арнайы амал-тәсілдер жеткілікті. *Алма-Алмашан, Алматый, Алмаш, Мұрат-Мұратжан, Мұратқан, Темір-Теміржан, Теміртай, Дана-Дәнеш, Данажан, Данатай* т.б. деп байырғы қазақ дәстүрімен бала есімін еркелете айтуға әбден-ақ болар еді. Бірақ баламен қарым-қатынаста кейбір ата-ана тіліндегі мұндай мол мүмкіндікті жете аңғара бермейді [5, 67]. Алайда өз ортасында, өз ішінде бәсекеге қабілетті, кәсіби білімі терең әрі жан-жақты болғанмен, ондай тұлғада ұлттық рух, отаншылдық сезім болмаса, жаһандануға «жұтылып» кете беретіндердің қарасы көбейе түсіп, олардың ел мүддесіне тигізер пайдасы шамалы болмақ.

ҚР Президенті – Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев жаһандану контексіндегі рухани жаңғырудың былай деп айқындап берді: *«Өзіндік ортада туған бәсекеге қабілетті тұлға, алдымен өз халқының мәдениеті мен тілін білуі керек. Білім беру жүйесі арқылы сіңірілетін, туған тілдің мәдени бастаулары мен рухани дәстүрлерін сақтау, жас ұрпақтың*

бойында жаһанданудың барлығын жұтатын, бірыңғайлатын және кіріктендіретін үрдістеріне қарсы тұра алатындай иммунитеттің қалыптасуына көмектеседі», - деген болатын (Назарбаев Н.Ә. Қазақстан жолы. – Астана, 2012.-468 б).

Дәстүрлі мәдениетіміздегі ондағы ұлттық құндылықтарымызды, тілімізді нәрі мен әрінен, ұлттық нақышынан айырмай сақтау елдігімізге сын. Елбасымыз жаһандану қиындығына төтеп берудің сара жолы ретінде дәстүрлі мәдениетіміздің негізінде рухани жаңғыру идеясын ұсынып отыр.